

Др Божидар Бановић*

НОРМАТИВНИ ОКВИР ЗА СУПРОТСТАВЉАЊЕ ТРГОВИНИ ЉУДСКИМ ОРГАНИМА

Трговина људским органима је специфична и сложена криминална појава, која се одвија у више фаза, уз учешће већег броја актера, често обухватајући неколико јурисдикција. За ефикасно супротстављање тој појави неопходни су појмовно и терминологијски разграничење трговине органима од других сличних појава, научно фундирано истраживање њених облика и динамике, те изградња адекватног нормативног оквира, и на националном и на међународном нивоу. У овом раду прво је анализиран појмовно-терминологијски оквир у коме се крећу истраживања трговине органима, а затим је изложен преглед и анализан развој етичких и нормативних међународних стандарда усмерених на спречавање и сузбијање те појаве. На крају су анализирана актуелна решења у домаћем законодавству. Данас паралелно постоје два нормативна режима која регулишу материју трговине органима. Један трговину органима третира искључиво као модалитет транснационалног кривичног дела трговине људима, а други, новији, као забрањену (инкриминисану) делатност којом се крши нормативни систем који регулише трансплантацију органа (ткива, ћелија).

Кључне речи: *Трговина људима. – Трговина органима. – Трансплантација. – Нормативно-етички стандарди. – Организовани криминал.*

1. УВОД

Појава трговине људским органима (ткивима и ћелијама) заокупља све већу пажњу и лаичке и стручне и научне, али и политичке јавности широм света. И док се у средствима информисања та појава често третира сензационалистички, уз мноштво непроверених информација и гласина, у стручној и научној јавности, али и међу

* Аутор је редовни професор Факултета безбедности Универзитета у Београду, bbvsup@yahoo.com

политичким актерима, још увек влада поприлична појмовна и термилошка конфузија, што уз недостатак егзактних и веродостојних информација и недовољан број научно фондираних истраживања, производи неадекватну и ограничено ефикасну социјалну реакцију. Томе, у великој мери, доприноси и сама природа трговине органима, као незаконите, а најчешће и криминалне појаве, која се генерише захваљујући константном постојању и развоју одређених фактора. Реч је, пре свега, о све већој потражњи за људским органима намењеним трансплантацији¹, поготово у економски развијеним државама, с једне стране, те о развоју медицине, првенствено биомедицине, која је учинила могућом фрагментацију људског тела у већи број заменљивих органа дефинисаних својом функцијом и створила основу за њихово одстрањивање са једног људског тела са циљем трансплантације на друго.² Осим тога, ако је инкриминисана, трговина органима у великом броју случајева има карактер консензуалног кривичног дела (ако искључимо случајеве експлицитне принуде, преваре и злоупотребе овлашћења, поверења и зависности), дакле кривичног дела без жртве у традиционалном смислу те речи, упркос многим схватањима да је онај ко продаје (или му се одузима) орган увек жртва³, а да и примаоца органа најчешће треба третирати као жртву.

Потражња за људским органима намењеним трансплантацији у константном је порасту од прве успешне трансплантације бубрега извршене у Бостону 1954. године између једнојајчаних близанаца.⁴ Десетак година након тога, добитник Нобелове награде за генетику Џошуа Ледерберг (Joshua Lederberg) пророчки је констатовао да ће напредак медицине наметнути „неодољиве економске притиске на трансплантационе ресурсе“.⁵ Развој у тој области показао је да

¹ Вид. R. R., Kishore, „Human Organs, Scarcities, and Sale: Morality Revisited“, *Journal of Medical Ethics* 31(6)/2005, 362; National Rapporteur on Trafficking in Human Beings, *Human trafficking for the purpose of the removal of organs and forced commercial surrogacy*, BNRM, The Hague 2012, 12.

² Margaret Lock, Vinh-Kim Nguyen, *An Anthropology of Biomedicine*, Wiley-Blackwell, West Sussex 2010, 31.

³ Вид. Silke Meyer, „Trafficking in human organs in Europe: A myth or an actual threat?“, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 14(2)/2006, 222–223; Martin Gunnarson, Susanne Lundin, „The Complexities of Victimhood: Insights from the Organ Trade“, *Somatechnics* 5(1)/2015, 32–51.

⁴ John P. Merrill *et al.*, „Successful homotransplantation of the human kidney between identical twins“, *The Journal of American Medical Association* 160(4)/1956, 277–282. Треба нагласити да је прва неуспешна трансплантација бубрега од умрлог пацијента извршена у бившем Совјетском Савезу 1936. године, а прва успешна трансплантација срца 1967. године у Јужној Африци. Вид. Curtis Harris, Stephen Alcorn, „To Solve a Deadly Shortage: Economic Incentives for Human Organ Donation“, *Issues in Law & Medicine* 16(3), 2001, 214.

⁵ Вид. Russell Scott, *The body as property*, The Viking Press, New York 1981, 182.

систем заснован на алтруистичким методама донације органа није успео да задовољи растућу потражњу.⁶ Насупрот томе, други методи обезбеђења органа за трансплантацију сукобљавају се са етичким, религиозним, медицинским и правним баријерама, што резултира смрћу знатног броја људи који чекају на трансплантацију.⁷

Када би се људски органи могли третирати као и свака друга роба, могли бисмо да говоримо о понуди и потражњи, те о тржишту људских органа. Очигледно је, међутим, да данас постоје и потражња и понуда људских органа. Поједини аутори оповргавају тезу да искључиво несташица органа генерише формирање тог тржишта, тврдећи да се то односи само на развијени део планете, док у другим регионима постоји вишак органа али и „несташница пацијената за трансплантацију који су спремни да плате за понуђене органе“.⁸

⁶ Иако се у литератури могу наћи веома разноврсни квантитативни подаци (у апсолутним и релативним бројевима) о трансплантацијама широм света и по регионима и појединачним државама, може се закључити да њихова веродостојност и поузданост варирају, зависно од извора и субјекта који формира базе података. Према процени *Global Observatory on Donation and Transplantation* (GODT), коју су 2005. године основали Министарство здравља Шпаније и Светска здравствена организација (*World Health Organization* – WHO), у свету су (на основу расположивих података из 107 држава) 2014. године укупно извршене 119.873 трансплантације органа, што представља мање од 10% глобалних потреба. У структури трансплантираних органа доминирају бубрези, са око 80.000 трансплантација, затим јетра са око 26.000 трансплантација и срце са око 6.500. Према подацима поменуте организације, у Србији је 2014. године извршено 125 трансплантација органа, од чега 104 бубрега, 17 јетри и четири трансплантације срца, углавном од умрлих донора. Вид. <http://www.transplant-observatory.org/data-reports-2014/>, 9. август 2016.

Аустрија, Белгија, Хрватска, Немачка, Мађарска, Холандија и Словенија основале су *Eurotransplant International Foundation*, према чијим су се подацима за територије поменутих земаља листе чекања у периоду 2011–2014. кретале између 14.500 и 15.500 пацијената годишње, од чега бубреге чека око 10.500 пацијената годишње, док се са листе годишње брише укупно око 11.000 пацијената, од чега око 70% због успешне трансплантације. Вид. <https://www.eurotransplant.org/cms/index.php?page=newsitems&oid=458&action=viewitem&id=11474>, 9. август 2016.

⁷ Вид. С. Harris, S. Alcorn, 227. Мада се чланак односи пре свега на стање у САД, овај закључак се показао као референтан на глобалном нивоу. Такође, према подацима које је прикупио Савет Европе, 2007. године, више од 4.000 пацијената је умрло на простору Европске уније чекајући трансплантацију бубрега, јетре, срца или плућа, што значи да је свакодневно у просеку умирало њих 12. Вид. Council of Europe, Committee of experts on the organisational aspects of co-operation in organ transplantation, *International Figures on Organ Donation and Transplantation – 2007*, Newsletter Transplant 2008 (ed. Rafael Matesanz), 2008, <http://www.transplant-observatory.org/download/newsletter-transplant-2008/>, 9. август 2016.

⁸ Nancy Scheper-Hughes, „The Global Traffic in Human Organs“, *Current Anthropology* 41(2)/2000, 199. Сличан став износи и Debra Budiani-Saberi, тврдећи да постоји глобална дистинкција између богатих земаља, у којима постоје листе чекања за примаоце потенцијалне органа, и сиромашних земаља, где се понекад формирају листе чекања за особе које желе да донирају или продају органе. Вид. Debra Budi-

С друге стране, с обзиром на то да је трговина људским органима забрањена и релевантним међународним прописима и највећим бројем националних законодавастава⁹, можемо говорити само о „црном тржишту“ људских органа.¹⁰ То тржиште функционише, попут легалних, по општепознатим економским принципима, осим што га, уместо државних органа и међународних организација, односно прописа и добрих пословних обичаја, регулишу и усмеравају други актери, по правилу из криминалног миљеа, а по многим мишљењима и криминалне организације.

Логику формирања таквог тржишта илуструје Nancy Schepers-Hughes ставом да „кретање људских органа прати свремене руте кретања капитала“, односно да исте глобалне структуре које омогућују компанијама развијеног дела света да користе природне ресурсе и јефтину радну снагу „трећег света“, подстичу и трговину људским органима. У ери модерне „неолибералне глобализације“ и њене „глобалне економије“, тела сиромашних све више се претварају у робу подобну да циркулише на међународном тржишту.¹¹

„Црно тржиште“ се развија не само ако се нуде роба и услуге чији је промет ограничен или забрањен, већ и ако постоји несташица оних чији је промет слободан и дозвољен, под условом да потражња значајно надмашује понуду. У том смислу постоје препоруке да се злоупотреба „црног тржишта“ људских органа (бубрега) превенира не само забранама и ограничењима, већ нормативним регулисањем таквих тржишта, односно његовом ограниченом и контролисаном легализацијом.¹² У истом правцу иду и ставови да безусловна забрана трговине органима (попут других криминалних и социопатолош-

ani-Saberi, „Facilitating Organ Transplants in Egypt: An Analysis of Doctors Discourse“, *Body and Society* 13(2)/ 2007, 126.

⁹ Иран је једина држава која је легализовала и правно уредила тржиште људских органа намењених трансплантацији, чиме је отклоњена несташица органа, а тиме и листа чекања на трансплантацију, а донорима (продавцима) и примаоцима органа омогућена је одговарајућа заштита, уз посредовање државних агенција, уместо приватних посредника. Једино ограничење је да страни држављани не могу бити актери тог тржишта. Вид. Lisa M. Derco, „America’s Organ Donation Crisis: How Current Legislation Must be Shaped by Successes Abroad“, *Journal of Contemporary Health Law & Policy* 27(1)/2010, 163–167; Tahereh Malakoutian *et al.*, „Socioeconomic Status of Iranian Living Unrelated Kidney Donors: A Multicenter Study“, *Transplantation Proceedings* 39(4)/2007, 824–825.

¹⁰ Jacqueline Bowden, „Feeling empty? Organ trafficking & Trade: the black market for human organs“, *Inter-cultural Human Rights Law Review* 8/2013, 451–495.

¹¹ N. Schepers-Hughes, 193. Вид. и N.Schepers-Hughes, „Mr Tati’s Holiday and João’s Safari – Seeing the World through Transplant Tourism“, *Body & Society* 17(2–3)/2011, 55–92.

¹² James Stacey Taylor, „Black markets, transplant kidneys and interpersonal coercion“, *Journal of Medical Ethics* 32(12)/2006, 698.

ких појава, које се развијају на основу растуће потражње, као што су злоупотреба психоактивних супстанци, коцкање, проституција и сл.) води повећању цена на „црном тржишту“ и криминалног профита, померању криминалне делатности у друге регионе или ка још дубљој илегалности, резултирајући на крају повећаним стопама криминала и виктимизације.¹³

2. ПОЈМОВНО РАЗГРАНИЧЕЊЕ ТРГОВИНЕ ОРГАНИМА И СЛИЧНИХ ПОЈАВА

За означавање ове појаве у литератури, али и правној регулативи, коришћени су различити термини попут трговина људима са циљем одузимања или одстрањивања органа, трговина органима, куповина и продаја органа, одузимање органа, комерцијализација органа, трансплантациона комерцијализација, трансплантациони туризам, медицински туризам и сл.¹⁴ При томе, дешава се да се ти термини користе као синоними, али и да се прави, мање или више, јасна дистинкција међу њима.¹⁵ Терминолошкој збрци у последње време доприноси и чињеница да, осим људских органа, и ткива и ћелије постају предмет промета.¹⁶

Општи појам „трговина органима“ обухвата бројне нелегалне активности чији је циљ комерцијализација људских органа и ткива који су потребни за терапеутску трансплантацију.¹⁷ За појмовно

¹³ Frederike Ambagtsheer, Willem Weimar, „A criminological perspective: why prohibition of organ trade is not effective and how the Declaration of Istanbul can move forward“, *American Journal of Transplantation* 12(3)/2012, 572.

¹⁴ Вид. Shaun D Pattinson, „Organ Trading, Tourism, and Trafficking within Europe“, *Medicine and Law* 27(1)/2008, 191–202. Аутор разликује следеће термине: *organ trading* (куповина или продаја људских органа), *organ trafficking* (куповина или продаја органа и туризам уз употребу принуде и преваре) и *organ tourism* (куповину или продају органа која обухвата више од једне јурисдикције).

¹⁵ Frederike Ambagtsheer, Willem Weimar, 571. О појмовној конфузији у међународним правним документима види Тијана Шурлан, „Трансплантација и трговина људским органима, ткивима и ћелијама – међународноправни и националноправни нормативни оквир“, Фондација Центар за јавно право, 3, http://www.fcjp.ba/templates/ja_avian_ii_d/images/green/Tijana_Surlan.pdf, 10. август 2016. Ауторка констатује да је то последица „неусклађености брзине развоја медицине са (не)могућношћу осталих наука и дисциплина да истим ритмом прате, објасне и регулишу ове појаве“.

¹⁶ Вид. Peter Halewood, „On Commodification and Self-Ownership“, *Yale Journal of Law & the Humanities* 20(2)/2008, 131–162. Аутор разматра трансформацију људског тела, органа, ткива и ћелија у робу, односно предмет трговине.

¹⁷ European Parliament, Directorate-general for external policies, Policy department, „Trafficking in human organs (Study)“, EP/EXPO/B/DROI/FWC/2013–08/Lot8/03, 2015, 16.

прецизирање можда је најважније разграничити појмове „трговина људима ради одузимања органа или дела тела“ и „трговина органима“. Као основни критеријум разграничења могло би да послужи разликовање објекта кривичног дела. У првом случају објекат кривичног дела је лице (човек) којим се „тргује“ са специфичним циљем (уклањање, одузимање органа), а у другом случају сам људски орган (ткиво, ћелија).¹⁸

Трговина органима дуго је третирана у литератури, али и нормативно, искључиво као облик организованог криминала, односно као модалитет трговине људима ради одузимања органа или дела тела, уз употребу принуде, отмице, преваре, злоупотребе овлашћења, поверења, односа зависности или тешких прилика другог лица. То је, пре свега, последица таквог третирања трговине органима у Протоколу УН о превенцији, сузбијању и кажњавању трговине људским бићима, нарочито женама и децом (у даљем тексту: Протокол УН о трговини људима)¹⁹, који је био први обавезујући међународни правни акт о трговини људима. Суштина таквог дефинисања је истицање експлоатације жртве трговине људима, њено искоришћавање, у облику уклањања (одузимања) органа (или дела тела).²⁰ Органи се уклањају без пристанка жртве, а регулисано је и да се пристанак жртве, у таквим ситуацијама, сматра ирелевантним ако су употребљена средства наведена у тексту Протокола (чл. 3б Протокола).

Другачији приступ појмовном одређивању трговине људским органима (ткивима и ћелијама) заснован је на начелу забране остваривања финансијске или друге користи или других погодности од људског тела или његових делова.²¹ У светлу савремених,

¹⁸ Council of Europe and United Nations, „Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs“, 2009, 93, <http://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=090000168066b2b0> 10. август 2016.

¹⁹ United Nations, Protocol to prevent, suppress and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the UN Convention on Transnational Crime, resolution A/RES/55/25 of 15 November 2000. – Закон о потврђивању конвенције Уједињених нација против транснационалног организованог криминала и допунских протокола, *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 6/2001.

²⁰ У тексту Протокола употребљен је термин „уклањање“ органа као облик експлоатације, док Кривични законик Србије употребљава термин „одузимање“ органа, а осим органа инкриминацијом је обухваћено и одузимање „дела тела“ (чл. 388 Кривичног законика РС).

²¹ То начело је правна тековина Савета Европе, установљена Резолуцијом Комитета министара Савета Европе о хармонизацији законодавства држава чланица које се односи на уклањање и трансплантацију супстанци људског порекла (Resolution on harmonisation of legislations of member states relating to removal, grafting and transplantation of human substances, Res. (78)29, 11 May 1978) (чл. 9 који се односи на живе даваоце и чл. 14 који се односи на умрле даваоце), да би, као правно обавезујуће начело било уграђено у Конвенцију Савета Европе о људским правима

међународних и националних прописа о трансплантацији, трговина органима могла би да се дефинише и као поступање са било којим људским органом, ткивом или ћелијом које није у складу или је супротно нормативном систему који регулише трансплантацију органа.

Такво појмовно одређење трговине органима обухвата знатно шири опсег активности од оних које се подводе под појам трговине људима ради уклањања (одузимања) органа.²² У центру недозвољених активности је људски орган (ткиво, ћелија) и његово прибављање и употреба на било који илегалан начин.²³

У литератури се често употребљава и појам „трансплантациони туризам“ или „туризам људских органа“, који је фокусиран првенствено на пацијента који, путујући ван своје државе, на комерцијалној основи, што значи илегално, прибавља људски орган који му је потребан за трансплантацију. У званичним, правно обавезујућим међународним документима, тај термин није коришћен.²⁴ У таквим ситуацијама претпоставља се да је орган за трансплантацију обезбеђен мање или више прикривеном финансијском трансакцијом, те да је давалац својевољно пристао на одстрањивање органа из свог

и биомедицини (чл. 21) (Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine – Convention on Human Rights and Biomedicine, ETS No.164, Oviedo, 4. 4. 1997). Проширење тог начела на људска ткива и ћелије установљено је чл. 22 Допунског протокола о трансплантацији органа и ткива људског порекла (Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin, ETS No. 186, Strasbourg, 24. 1. 2002).

²² Вид. Sean Columb, „Beneath the organ trade: a critical analysis of the organ trafficking discourse“, *Crime Law Social Change* 63(1)/2015, 22.

²³ Може се, рецимо, јавити као куповина и продаја органа (ткива, ћелија) од живе особе, али и као одузимање са умрлих људи, без њихове претходне, или накнадне сагласности сродника, као крађа са умрлих током обдукције, у мртвачници и сл.

²⁴ Један од најзначајнијих, правно необавезујућих, званичних докумената који је дефинисао те појмове јесте Истамбулска декларација (The Declaration of Istanbul on Organ Trafficking and Transplant Tourism, convened by The Transplantation Society and International Society of Nephrology in Istanbul, Turkey, April 30 – May 2, 2008, <http://www.declarationofistanbul.org/>, 11. август 2016). У делу те декларације, одмах након Преамбуле, дефинисани су појмови и то: *трансплантацијски комерцијализам (Transplant commercialism)* је политика или пракса којом се орган третира као роба која се продаје и купује или користи за материјални добитак; *путовање ради трансплантације (Travel for transplantation)* је транспорт или путовање органа, даваоца, примаоца или здравствених професионалаца преко јурисдикционих граница, са циљем трансплантације. Путовање ради трансплантације постаје *трансплантацијски туризам (transplant tourism)* ако укључује трговину органима и/или *трансплантацијски комерцијализам* или уколико су ресурси (органи, професионалци и трансплантацијски центри) посвећени осигуравању трансплантације за болеснике изван државе, смањујући тако способност државе да омогући трансплантацију за своје сопствене грађане.

тела. У том смислу, таква активност се не би могла подвести под дефиницију трговине људима ради уклањања (одузимања) органа. Међутим, на основу сазнања која потичу из обелодањених случајева „трансплантационог туризма“²⁵ поставља се оправдано питање у којој мери је воља даваоца органа заиста слободна, а у којој мери је то ипак експлоатација, у ситуацијама када је реч о потпуно осиромашеним, обесправљеним или на други начин рањивим лицима, када су та лица обманута у погледу медицинских ризика одстрањивања органа, када су преваре у вези са плаћањем договорног износа за уступање органа учестале, а посебно у случајевима потпуног изостајања адекватног медицинског третмана и неге након уклањања органа.²⁶

3. АКТУЕЛНИ НОРМАТИВНИ ОКВИР ЗА СУПРОТСТАВЉАЊЕ ТРГОВИНИ ОРГАНИМА

Полазећи од сложене и прикривене²⁷ природе трговине органима, која представља „тамну страну легалног система трансплантације“²⁸, као делатности која се одвија у више фаза, уз учешће већег броја актера²⁹, често обухватајући неколико јурисдикција, супротстављање тој појави захтева системски мултиагенцијски приступ, а нормативно уређење је први корак у том правцу.

Анализа нормативних решења која су пратила појаву трговине органима показује да у актуелном тренутку постоје два норматив-

²⁵ Вид. N. Scheper-Hughes, 2000, 191–224; C. Harris, S. Alcorn, 231; S. Columb, 21–47.

²⁶ Вид. Susanne Lundin, *Organs for Sale: An Ethnographic Examination of the International Organ Trade*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015; J. S. Taylor, 698.

²⁷ Комбинација стида, страха и кривице спречавају даваоца и примаоца органа да пријаве случај, а остали који нешто знају дубоко су укључени, што ту врсту криминала чини тешким за истраживање и процесуирање – Council of Europe and United Nations, 95.

²⁸ Raneer Khooshie Lal Panjabi, „The Sum of a Human’s Parts: Global Organ Trafficking in the Twenty-First Century“, *Pace Environmental Law Review* 28(1)/2010, 3.

²⁹ Форум Глобалне иницијативе УН за бробу против трговине људима, одржан у Бечу 2008. године, саставио је листу стручњака (професионалаца) који су укључени у било коју делатност трансплантације и покренуо питање о улози корупције у вези са трговином органима. У таквим операцијама, по правилу учествују: медицински директори трансплантационих јединица, болничко и медицинско особље, техничари у лабораторијама, дупле хируршке екипе које раде у тандему, нефролози, постоперативне медицинске сестре, туристичке агенције и туроператори који организују путовања, пасоше и визе, службеници здравственог осигурања, „ловци на органе“ (који регрутују донора), верске организације и добротворни фондови и организације за заступања пацијената, који понекад играју улогу посредника. Вид. Vienna Forum to Fight Human Trafficking, *Human Trafficking for the Removal of Organs and Body Parts*, U.N. DOC. GIFT B.P.: 011, Vienna, Austria, Feb. 13–15, 2010.

на режима. Хронолошки посматрано, трговина органама, у почетку, третирана је искључиво као модалитет транснационалног кривичног дела трговине људима. У последњих десетак година, почевши од необавезујућих докумената усвајаних, првенствено, на међународном нивоу, преко обавезујућих међународних правних докумената, до националних законодавстава, трговина органама третира се и као забрањена (инкриминисана) делатност којом се крши нормативни систем који регулише трансплантацију органа (ткива, ћелија). Данас паралелно егзистирају оба поменута нормативна режима, што би требало да омогући инкриминисање већине забрањених делатности у вези са трговином органама.³⁰

3.1. Трговина органама као облик експлоатације у оквиру инкриминације трговине људима

Како је већ напоменуто, Протокол УН о трговини људима први је документ на универзалном, међународноправном нивоу који је инкриминисао уклањање људских органа, али као један од облика експлоатације, у оквиру широке инкриминације трговине људима. Услов за постојање те инкриминације је да лице чији се орган уклања није на то својевољно пристало, односно пристанак се сматра ирелевантним ако је употребљено било које од следећих средстава: претња силом или употреба силе или других облика принуде, отмица, превара, обмана, злоупотреба овлашћења или тешког положаја³¹ или давање или примање новца или користи да би се добио пристанак лица које има контролу над другим лицем.

Имајући у виду да су, према расположивим подацима, доминантни облици експлоатације у оквиру ове инкриминације сексуална експлоатација и принудни рад, уклањање органа као облик експлоатације веома је тешко издвојено идентификовати и пратити.³²

³⁰ „Трговина органама, тквивима и ћелијама почива на два базична прохитивна принципа: (1) забрањено је насилно одузимати делове људског тела, (2) забрањено је продавати и куповати делове људског тела. Ови принципи налазе се у фондусу свих норми којима се регулише одузимање органа, присилом или довођењем у заблуду, добровољно за новац или неку другу корист и оне заправо представљају његову разраду.“ Вид. Т. Шурлан, 2.

³¹ Према образложењу Протокола УН о трговини људима, „злоупотреба тешког положаја“ лица (жртве) постоји „у свакој ситуацији у којој лице нема реалну и прихватљиву алтернативу осим да се повинује злоупотреби“. Вид. „Interpretative notes for the official records (travaux préparatoires) of the negotiation of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto“, A/55/383/Add.1, 3 November 2000, https://www.unodc.org/pdf/crime/final_instruments/383a1e.pdf, 12. август 2016.

³² У Глобалном извештају о трговини људима из 2014. године, који садржи податке за период 2010–2012, констатује се да је од 88 држава које су послале податке о различитим облицима експлоатације у оквиру инкриминације трговине људима, у

На глобалном нивоу треба споменути и Факултативни протокол о продаји деце, дечјој проституцији и дечјој порнографији, уз Конвенцију УН о правима детета³³, који захтева од држава потписница да, у контексту продаје деце, инкриминишу нуђење, испоруку или прихватање, било којим средствима, неког детета у сврху пребацивања органа детета ради остваривања профита, без обзира на то да ли су таква дела извршена у земљи или транснационално, односно на индивидуалној или организованој основи (чл. 3(1)(а) и (б)).

Упркос напорима да се на универзалном нивоу правно уреди, односно инкриминише што већи број делатности у вези са уклањањем, продајом и куповином људских органа, још увек не постоји интегрални нормативни оквир који инкриминише трговину људским органима као посебну криминалну делатност, ван инкриминација трговине људима.

Када су у питању обавезујући документи на тлу Европе, свакако треба споменути Конвенцију Савета Европе против трговине људима из 2005. године.³⁴ Та конвенција задржава приступ трговини органима само у контексту сврхе трговине људима, као једног од облика експлоатације, али је домашај њених одредаба проширен, у односу на Протокол, на све облике трговине људима, и националне и међународне, без обзира на то да ли је или није повезана са организованим криминалом (чл. 2). Као и у Протоколу, пристанак жртве трговине људима на планирану експлоатацију нема значаја ако су коришћена средства поменута у дефиницији трговине људима. Конвенција је приоритетно фокусирана на људска права жртава трговине људима јер је читав низ чланова (чл. 10–17) посвећен обавезама држава потписница у односу на њихову заштиту.

Нормативном оквиру успостављеном том конвенцијом може се приговорити да не третира трговину органима као засебну криминалну делатност, односно да не покрива све аспекте комерцијализације

12 држава је откривено уклањање органа као специфичан облик експлоатације, а број жртава тог облика експлоатације износи око 0,2% од укупног броја од 30.592 детектоване жртве трговине људима. Вид. UNODC, „Global Report on Trafficking in Persons 2014“, New York 2014, 33–35.

³³ *Optional protocol to the Convention on the Rights of the Child on the sale of children, child prostitution and child pornography*, A/RES/54/263 25 March 2000. Вид. Закон о потврђивању Факултативног протокола о продаји деце, дечјој проституцији и дечјој порнографији, уз Конвенцију о правима детета, *Службени лист СРЈ – Међународни уговори*, бр. 7/2002.

³⁴ *Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings*, CETS No.197, Warsaw 16. 5. 2005, Entry into Force 1. 2. 2008, Закон о потврђивању Конвенције Савета Европе о борби против трговине људима, *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 19/2009.

људских органа. Осим тога, ни поступање са људским ткивима и ћелијама није предмет њеног регулисања.

Сличан нормативни приступ трговини људским органима постоји и на нивоу Европске уније. Повеља ЕУ о основним правима³⁵ предвиђа забрану трговине људима (чл. 5), а Стратегија унутрашње безбедности ЕУ³⁶ препознаје трговину људима као облик тешког и организованог криминала, који представља претњу унутрашњој безбедности ЕУ.

Од обавезујућих докумената, Оквирна одлука о борби против трговине људима³⁷ прати дефиницију и критеријуме Протокола УН о трговини људима. Међутим, ограниченог је домета јер се њене одредбе односе, првенствено, на трговину људима у сврху сексуалне и радне експлоатације, а уклањање органа није помињано као свха трговине људима.

Оквирна одлука је замењена Директивом о сузбијању и борби против трговине људима и заштити жртава из 2011. године.³⁸ Том директивом ништа није промењено у генералном приступу проблематици трговине органима, али, за разлику од Оквирне одлуке, дефиницијом је обухваћена трговина људима у сврху одстрањивања органа (чл. 1, ст. 3), што, по одредбама Директиве, представља тешку повреду људског достојанства и физичког интегритета. Новина је и прописивање минималних казни за кривично дело трговине људима (чл. 4). Треба имати у виду да се Директива не односи на кривична дела чија је сврха одстрањивање органа од умрлих лица и да не обухвата одстрањивање људских ткива и ћелија.

На крају, Европска унија је донела и Стратегију за искорењивање трговине људима за период 2012–2016. године³⁹, чији је циљ да се обезбеди кохерентан оквир за постојеће и планиране иницијативе, да се одреде приоритети, попуне празнине и допуни претходно помену-та Директива. Стратегија се директно не бави ни трговином људима

³⁵ *Charter of Fundamental Rights of the European Union*, Consolidated version, Official Journal of the European Union C 202, 7. 6. 2016.

³⁶ *Communication from the Commission to the European parliament and the Council The EU Internal Security Strategy in Action: Five steps towards a more secure Europe*, COM(2010) 673 final, Brussels, 22. 11. 2010.

³⁷ *Council Framework Decision on combating trafficking in human beings*, 2002/629/JHA, 19 July 2002, Official Journal L 203, 01/08/2002 P. 0001–0004, http://eur-lex.europa.eu/eli/dec_framw/2002/629/oj, 12. август 2016.

³⁸ Directive on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, 2011/36/EU, 5 April 2011, *OJ L* 101/1, 80–90.

³⁹ *Communication from the Commission to the European parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions The EU Strategy towards the Eradication of Trafficking in Human Beings 2012–2016*, COM/2012/0286 final.

ни трговином органима, али успоставља пет приоритета, који се сви, мање или више, посредно тичу те проблематике.⁴⁰

3.2. Нормативно уређење трговине органима (тквивима и ћелијама) као посебне криминалне појаве

Нормативно регулисање трговине органима (тквивима, ћелијама), независно од контекста криминалног феномена трговине људима, заснива се на систему медицинских и етичких правила, правних прописа и норми, којима се регулише трансплантација органа (тквива, ћелија).⁴¹ Заправо, трговина органима (тквивима, ћелијама) представља кршење тих прописа и правила.

Формулисање медицинскоетичких стандарда трансплантације одвијало се, првенствено, под окриљем Светске здравствене организације (*World Health Organization*, у даљем тексту: СЗО), односно њене скупштине (*World Health Assembly*). Као један о кључних, издваја се докуменат под називом „Водећи принципи о трансплантацији људских органа“⁴² из 1991. године, који је фокусиран на основне проблеме попут слободног и добровољног информисаног пристанка⁴³ за донацију органа, потребу постојања генетских релација између при-

⁴⁰ Приоритети наведени у Стратегији су: идентификација, заштита и помоћ жртвама трговине људима; интензивирање превенције трговине људима; појачано кривично гоњење трговаца људима; унапређење координације и сарадње међу кључним актерима и кохерентност политика; повећање знања и ефикасан одговор на растућу забринутост у вези са свим облицима трговине људима.

⁴¹ „Трансплантација органа је медицински поступак одстрањења ткива или органа из тела живе или преминуле особе како би се они пресадили у тело примаоца, да би му се тиме омогућило продужење или спасавање живота“ – James N. Parker, Philip M. Parker (eds.), *Organ Transplant, A Medical Dictionary, Bibliography and Annotated Research Guide to Internet References*, San Diego 2003. „Трансплантација органа или делова органа јесте медицински поступак узимања органа, односно делова органа са живог или умрлог лица због пресађивања у тело другог лица ради лечења, укључујући све процедуре за припрему, обраду, очување, праћење озбиљних нежељених појава и озбиљних нежељених реакција, као и дистрибуцију органа, односно делова органа“ – Закон о трансплантацији органа (ЗТО), *Службени гласник РС*, бр. 72/2009, чл. 3, тач. 1. Треба напоменути да се у литератури повремено изједначавају термини (поступци) трансплантација и донација (даривање) органа. Донирање органа је етички или правни поступак којим се донатор слаже да се на њему изврши медицински поступак одстрањивања органа и пресади у тело друге особе. Вид. Linda Wright, Kelley Ross, Abdallah S. Daar, „Organ transplantation“, *The Cambridge Textbook of Bioethics* (eds. Peter Singer, Adrian Viens), 145–152; „Донирање органа јесте поступак давања органа без накнаде са живог или умрлог лица ради пресађивања у тело другог лица ради лечења“ – ЗТО, чл. 3, тач. 7.

⁴² World Health Organization, *Guiding principles on human organ transplantation*, Forty-fourth World Health Assembly, Geneva 6–16 May 1991, WHA44/1991/REC/1.

⁴³ О условима за пуноважан информисани пристанак вид. више Dragica Živojinović, Nina Planojević, Božidar Banović, „Terms of clinical research consent's validity“, *Vojnosanitetski preglad* 71(6)/2012, 588–595.

малаца и донатора, давање предности преминулим над живим донаторима органа и спречавање комерцијализације људских органа. Развој у тој области медицине диктирао је модификацију поменутих принципа и њихово проширење и на људска ткива и ћелије, што је резултирало доношењем ажуриране верзије овог документа 2010. године.⁴⁴ У тој верзији је промовисано донирање људских ћелија, ткива и органа, оснажени су принципи информисаног пристанка и забране продаје и куповине људских органа (ткива, ћелија), изједначени су живи и преминули донори, истакнута је забрана узимања органа од деце, забрана финансијске надокнаде, како за доноре, тако и за здравствене раднике, осим нужних трошкова, наглашена је посебна одговорност здравствених радника и медицинских установа у поступцима трансплантације, уз потребу постојања високог нивоа стручности и бриге за оба пацијента.

Један од најзначајнијих међународних докумената за учвршћивање постојећих медицинскоетичких и успостављање нормативних стандарда у овој области је Истамбулска декларација, којом су формулисани основни етички принципи за управљање донацијом и трансплантацијом органа и практични предлози за ограничавање, спречавање и сузбијање трговине људским органима. Бројност и научни и стручни ауторитет учесника конференције, на којој је једногласно усвојена поменута декларација, утицали су да принципи на којима се она заснива буду широко прихваћени, упркос њеној необавезујућој природи.⁴⁵

На подручју Европе усвојено је неколико међународноправних докумената, при чему је Савет Европе доминантно усмеравао начин правног регулисања те материје. Осим већ споменуте Резолуције о хармонизацији законодавства која се односи на уклањање и трансплантацију супстанци људског порекла, од необавезујућих докумената треба споменути Препоруку о трговини органима у Европи⁴⁶, којом се препознаје постојање повећаног ризика од трго-

⁴⁴ World Health Organization, *Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ Transplantation*, Sixty-third World Health Assembly, 21 May 2010, Resolution WHA63.22.

⁴⁵ Томе је знатно допринела посебно формирана Група за надзор над применом Истамбулске декларације (Declaration of Istanbul Custodian Group), чији је задатак да промовише, спроводи и подржава принципе декларације, те да се подстакне усвајање ефикасних и етички прихватљивих трансплантацијских пракси широм света. Од свог оснивања 2010. године, та група успела је да подстакне велике промене у систему донације органа и трансплантационој политици и пракси држава које су биле препознате као средишта трговине органима. Вид. Francis L. Delmonico, „The implications of Istanbul Declaration on organ trafficking and transplant tourism“, *Current Opinion in Organ Transplantation* 14(2)/2009, 116–119.

⁴⁶ *Recommendation 1611 Trafficking in organs in Europe*, adopted by the Parliamentary Assembly on 25 June 2003, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HT-ML-en.asp?fileid=17125&lang=en>, 12. август 2016.

вине органима на тлу Европе и препоручује предузимање мера за минимализацију поменутог ризика.⁴⁷ Осим тога, потврђено је да начело забране остваривања финансијске или друге користи или других погодности од људског тела или његових делова представља правну тековину Савета Европе и препоручена је чвршћа међународна сарадња држава чланица, посебно на нивоу министарстава здравља, унутрашњих и спољних послова.

Следећи необавезујући документ Савета Европе је Препорука о трговини органима из 2004. године.⁴⁸ Та препорука, позивајући се на претходне документе Савета Европе, прописује да се њене одредбе примењују и на све живе и на недавно умрле доноре, затим, осим људских органа и на ткива и ћелије, укључујући и матичне ћелије, а не односи се на крв и деривате крви. Препоручује се државама чланицама да усвоје прописе којима ће бити забрањене трговина људима ради трансплантације органа и ткива и сама трговина органима и ткивима. Препоручује се и да поменути прописи забране и уклањање и имплантацију органа и ткива, осим у медицинским центрима и под околностима које медицински радници, са одговарајућом обуком и искуством, препознају као неопходне и дозвољене, затим остваривање финансијске добити од људског тела или делова тела намењених за трансплантацију, рекламирање са намером да се обезбеде лица или органи (ткива) за трговину или за остваривање финансијске добити и организовање или вођење организације или службе која је укључена у трговину органима или ткивима. Такође, од држава чланица се захтева да санкционишу свако понашање супротно одредбама те препоруке. Препоручују се и међународна сарадња у супротстављању трговини органима и потпуно извештавање генералног секретара Савета Европе о сваком случају трговине органима.

Значајан је и допринос заједничке студије Савета Европе и Уједињених нација, која дефинише трговину органима, ткивима и ћелијама као посебну, специфичну, забрањену делатност.⁴⁹ На крају студије, у виду закључака и препорука, представљено је неколико

⁴⁷ Препоручене меру су: смањење потражње, ефикасније промовисање донације органа, одржавање строгих прописа који се односе на живе неповезане доноре, гарантовање транспарентности националних регистара и листе чекања, успостављање правне одговорности медицинских професионалаца за праћење неправилности и размену информација.

⁴⁸ *Recommendation Rec (2004)7 on organ trafficking*, Adopted by the Committee of Ministers on 19 May 2004, 124, [www.coe.int/t/.../INF_2014_5_vol_1_textes_%20CoE_%20bioéthique_E%20\(2\).pdf](http://www.coe.int/t/.../INF_2014_5_vol_1_textes_%20CoE_%20bioéthique_E%20(2).pdf), 12. август 2016.

⁴⁹ Израз трговина органима, ткивима и ћелијама за потребе студије одређује се као трговина која настаје када постоји незаконито уклањање, припрема, чување, складиштење, понуда, дистрибуција, брокерска активност, превоз или имплантација органа, ткива или ћелија; поседовање или куповина органа, ткива или ћелија са циљем спровођења једне од претходно наведених активности; искључиво ради

значајних принципа: потреба прецизног појмовног разграничења трговине органима, ткивима и ћелијама од трговине органима као облика трговине људима, забрана стицања финансијске користи за људско тело или његове делове, промовисање донирања органа, организационих и техничких мера за повећање легалне понуде органа и развој потенцијала за трансплантацију, креирање база података, неопходност усвајања јединствене међународне дефиниције трговине органима, ткивима и ћелијама и непотребност увођења нових правних инструмената, уз побољшање ефикасности постојећег нормативног оквира у материји трговине људима ради уклањања органа.⁵⁰

На нивоу ЕУ у нормативно-етички стандарди поступка донирања ткива и ћелија успостављени су прво Директивом за успостављање стандарда квалитета и безбедности за донације, набавке, тестирања, обраду, чување, складиштење и дистрибуцију људских ткива и ћелија из 2004. године.⁵¹ Чак шест година након тога донета је и Директива о стандардима квалитета и безбедности људских органа намењених за трансплантацију.⁵² Та директива није експлицитно фокусирана на сузбијање или спречавање трговине органима, али у Преамбули је истакнуто да, иако је њен основни циљ безбедност и квалитет органа за трансплантацију, Директива индиректно доприноси борби против трговине органима путем оснивања надлежних органа, овлашћења центара за трансплантацију, успостављања услова набавке и могућности праћења (лоцирања) органа (тач. 7 Преамбуле).

Од обавезујућих, широко прихваћених међународних докумената треба истаћи Конвенцију Савета Европе о заштити људских права и достојанства људског бића у погледу примене биологије и медицине: Конвенција о људским правима и биомедицини.⁵³ Посебно су значајна шесто (Узимање органа и ткива од живих давалаца у сврху пресађивања) и седмо поглавље (Забрана новчане добити и располагања делом људског тела) конвенције. Тако, прописано је да

финансијске или друге економске користи (у корист те или треће особе) – Council of Europe and United Nations, 12.

⁵⁰ *Ibid.*, 93–98.

⁵¹ Directive 2004/23/EC of 31 March 2004 on setting standards of quality and safety for the donation, procurement, testing, processing, preservation, storage and distribution of human tissues and cells, *OJ L* 102, 7. 4. 2004.

⁵² Directive 2010/53/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation, *OJ L* 207, 6. 8. 2010.

⁵³ *Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine*, ETS No. 164, Oviedo, 4. 4. 1997. Вид. Закон о потврђивању Конвенције о заштити људских права и достојанства људског бића у погледу примене биологије и медицине: Конвенција о људским правима и биомедицини, *Службени гласник РС – Међународни уговори*, бр. 12/2010.

се „узимање органа или ткива од живог даваоца у сврху пресађивања спроводи искључиво у сврху лечења примаоца и када не постоји одговарајући орган или ткиво преминулог лица, те не постоји други, приближно једнак метод лечења. Пристанак⁵⁴ даваоца органа мора бити дат изричито и јасно, у писаном облику“ (чл. 19). Осим тога, забрањено је узимање органа или ткива од лица које није способно да да пуноважан пристанак у складу са одредбама Конвенције. Изузетак су само регенеративна ткива, и то под условима прописаним Конвенцијом (чл. 20). У погледу спречавања трговине органима, можда су најважније одредбе чл. 20 и 21, којима се прописује да „људско тело и његови делови не смеју, као такви, бити извор новчане добити“, те да „кад се приликом неког захвата одстрани неки део људског тела, он се може чувати и употребити у сврху различиту од оне ради које је узет једино кад се то учини у складу с одговарајућим поступком информисања и давања пристанка“.

Од четири додатна протокола уз Конвенцију, анализу заслужује Допунски протокол о трансплантацији органа и ткива људског порекла.⁵⁵ На почетку тог протокола наглашава се да су са људским органима изједначена и ткива, али и ћелије (чл. 2 ст. 2). У другом поглављу се прописује да се органи распоређују само пацијентима који су на службеној листи чекања, у складу са транспарентним, објективним и оправданим правилима, утврђеним према медицинским критеријумима. У случају међународне размене органа, процедура мора да обезбеди медицински оправдану и ефикасну дистрибуцију, узимајући у обзир принцип солидарности у свакој земљи. Систем трансплантације обезбедиће прикупљање и евидентирање информација потребних за ефикасну могућност праћења органа и ткива (чл. 3). Такође, прокламовано је и право на одговарајуће информације о ризицима и последицама које су укључене у систем донације и трансплантације, као и на пружање адекватне накнадне медицинске неге и за примаоца и донатора органа (чл. 5 и 7). За спречавање и инкриминисање трговине органима посебно је значајна одредба према којој се узимање органа од живог даваоца може вршити у корист примаоца са којим давалац има бли-

⁵⁴ „Захват који се односи на здравље може се извршити само након што је лице на које се захват односи о њему информисано и дало слободан пристанак на њега. Том се лицу претходно дају одговарајуће информације о сврси и природи захвата као и његовим последицама и ризицима. То лице може слободно и у било које време повући свој пристанак“ (чл. 5 Конвенције). Члановима 6–9 Конвенције детаљније се регулише заштита лица која по закону нису способна да дају пуноважан пристанак, поступање у хитним ситуацијама и уважавање раније датог пристанка.

⁵⁵ *Additional Protocol to the Convention on Human Rights and Biomedicine concerning Transplantation of Organs and Tissues of Human Origin*, ETS No.186, Strasbourg 24. 1. 2002. Србија је потписала тај протокол 9. фебруара 2005. године, али га још увек није ратификовала.

зак лични однос дефинисан законом (одговарајући степен средства) или, у недостатку таквог односа, само под условима утврђеним законом и уз одобрење одговарајућег независног тела (чл. 10). Изричито је забрањена трговина људским органима (чл. 22), а од држава потписница захтева се да обезбеде одговарајућу судску заштиту и санкционисање понашања којима се крше принципи и правила установљени протоколом, као и накнаду штете која произађе из поступка трансплантације (чл. 24–26).

Упркос бројним међународним документима, од којих су најважнији овде споменути и анализирани, чини се да би највећи утицај на супротстављање трговини органима, као засебном криминалном феномену, требало да има Конвенција Савета Европе против трговине људским органима.⁵⁶ Процедура усвајања конвенције, која је трајала нешто више од две и по године, праћена је значајним примедбама на текст предлога.⁵⁷

Уводни чланови јасно указују на то да Конвенција чини отклон од постојећег нормативног оквира који је, скоро искључиво, био усмерен на концепт „трговине људима ради одстрањивања органа“. Овде је доминантан концепт „нелегалног одстрањивања органа“ са живог или умрлог лица, који није ограничен само на лица који су жртве трговине људима. Такође, људски орган је дефинисан на такав начин⁵⁸ да се под тај појам никако не могу подвести ткива и ћелије људског порекла.

⁵⁶ *Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs*, CETS No.216, Santiago de Compostela, 25. 3. 2015. До момента писања овог рада 16 држава чланица Савета Европе потписало је ову конвенцију, а једина држава која ју је ратификовала је Албанија.

⁵⁷ Једна од главних примедба је да Конвенција не обухвата поступање са људским ткивима и ћелијама, што представља корак уназад у односу на друге међународне документе и захтеваће доношење додатног протокола. Затим, недовољно је истакнут проблем несташице органа за трансплантацију, што је по многим кључни узрок трговине органима. Приговори су се тicali и сувише наглашеног кривичноправног усмерења одредаба Конвенције, без адекватног разматрања питања превенције и међународне сарадње, али и непостојања одредаба које би елиминисале услов „двоструке кажњивости“ у кривичном гоњењу трговаца органа, што би могло подстаћи трансплантацијски туризам. Прилично широко су постављени заштита и помоћ жртвама, али се не дефинише кога би, у том контексту, требало сматрати жртвом. Осим тога, сматрало се да има превише компромисних *opt-out* клаузула, а у складу са тим државама потписницама је препуштено да саме одлуче да ли ће, под којим условима и на који начин кажњавати даваоце (добављаче) и примаоце органа који су укључени у трговину органима или ће их сматрати жртвама. Види нпр. Council of Europe, Parliamentary Assmebly, *Report* (Doc. 13082, 20 December 2012); Council of Europe Committee on Social Affairs, Health and Sustainable Development, *Committee opinion on the Draft Convention* (Doc. 13289 of 30 September 2013); Council of Europe Committee on Legal Affairs and Human Rights, *Committee opinion on the Draft Convention* (Doc. 13354 of 8 November 2013).

⁵⁸ Конвенција дефинише људски орган као посебан део људског тела састављен од различитих ткива, која одржавају његову структуру, васкуларизацију

Полазећи од тог концепта, од држава потписница захтева се да у своје законодавство унесу одредбе којима би се инкриминисало умишљајно нелегално одстрањивање органа, са живих или умрлих лица. Нелегално је свако одстрањивање органа без пуноважног пристанка или уз нуђење односно примање финансијске или неке друге користи. Такође, унета је и општа одредба по којој је нелегално одстрањивање органа оно које се врши ван нормативног оквира националног система трансплантације или је у супротности са основним принципима националних закона и правила о трансплантацији. Међутим, та одредба је за државе потписнице факултативног карактера („Each Party shall consider...“), што практично значи да не морају инкриминисати такву делатност.⁵⁹

Следеће одредбе Конвенције захтевају да се, у националним законодавствима, инкриминишу употреба нелегално одстрањених органа, затим трансплантација органа супротно националним прописима о систему трансплантације⁶⁰, потом проналажење донатора и примаоца органа уз нуђење или давање финансијске надокнаде и на крају припрема, очување, складиштење, транспорт, пребацивање, пријем, увоз и извоз нелегално одстрањених људских органа. На тај начин поље инкриминације знатно је проширено, а само је одстрањивање органа посебно инкриминисано у односу на употребу нелегално одстрањеног органа.

Посебно је значајно што се захтева и инкриминисање коруптивних радњи попут обећавања, нуђења, давања, захтевања и примања било какве користи за медицинско особље и службенике, државне службенике и службенике који руководе или раде у приватном сектору, који предузимају или омогућавају (олакшавају) радње нелегалног одстрањивања или имплантације органа. Такво решење је мотивисано потребом да се инкриминацијом обухвати учешће што већег броја актера те криминалне делатности, а посебно да наизглед споредне улоге појединих актера не остану ван домашаја кривич-

и способност развоја физиолошких функција са значајним нивоом аутономије. Дефиниција појма „људски орган“ преузета је из Директиве Европског парламента и Савета ЕУ о стандардима квалитета и безбедности људских органа намењених трансплантацији (Directive 2010/53/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on standards of quality and safety of human organs intended for transplantation, *OJ L* 207/14, 6. 8. 2010). Вид. Explanatory Report to the Council of Europe Convention against Trafficking in Human Organs, 4, <http://www.coe.int/en/web/conventions/search-on-treaties/-/conventions/treaty/216>, 16. август 2016.

⁵⁹ Међу државама потписницима постоје знатне разлике у погледу нормативног регулисања система трансплантације органа, па се није могао постићи договор о обавезности проглашавања кривичним делом сваког понашања које није у складу или којим се крши национални нормативни систем трансплантације. – *Ibid.*, 7.

⁶⁰ Та одредба је, такође, факултативног карактера за државе потписнице. Образложење је исто као у претходној фусноти.

ноправне реакције. Током расправе о нацтру Конвенције остала су подељена мишљења о томе да ли инкриминацијама обухватити и даваоца и примаоца органа, па је закључено да то питање свака држава потписница реши својим законодавством.⁶¹

На крају, Конвенцијом се захтева инкриминисање и подстрекавања, помагања и покушаја било ког кривичног дела установљеног у складу са одредбама конвенције.

Материјалне кривичноправне одредбе конвенције предвиђају и установљавање одговорности правних лица и њихових представника. Конвенција захтева прописивање ефикасних, пропорционалних и одвраћајућих санкција, посебно казне затвора не мање од оне која омогућава екстрадицију, а за правна лица новчане казне и мере трајне или привремене забране обављања делатности правног лица, стављања под судски надзор и на крају престанак правног лица. Од држава потписница захтева се и прописивање привременог и трајног одузимања користи прибављене било којим кривичним делом установљеним на основу Конвенције, али и мера привременог или трајног затварања установа коришћених за вршење поменутих кривичних дела, односно привремене или трајне забране учиниоцу обављања професионалне делатности која је била у вези са вршењем било којег од поменутих кривичних дела.

Интересантно је да Конвенција таксативно набраја околности које би, приликом одмеравања санкције, требало квалификовати као отежавајуће, под условом да нису већ предвиђене као елементи бића кривичног дела, и то: проузроковање смрти или озбиљног оштећења физичког или менталног здравља жртве; извршење дела злоупотребом положаја; извршење дела у оквиру криминалне организације; ранија осуђиваност учиниоца за кривична дела установљена на основу Конвенције; извршење дела против детета или било којег другог нарочито рањивог лица.

Кривичнопроцесне одредбе Конвенције односе се на захтев за ефикасно гоњење, по службеној дужности, кривичних дела установљених на основу Конвенције, уз примену свих облика међународне кривичноправне сарадње, до екстрадиције. Посебно је значајно решење којим се предвиђа да држава која прими захтев за неки од облика међународне сарадње, па и за екстрадицију, од друге државе са којом нема закључен споразум о таквој сарадњи, може, у вези са кривичним делима установљеним на основу Конвенције, у складу са својим обавезама према међународном праву, користити Конвенцију као правни основ за сарадњу (екстрадицију).

Конвенција прилично екстензивно регулише материју заштите и помоћи жртвама трговине органима, као и њиховог положаја

⁶¹ *Ibid.*, 5.

у кривичном поступку, а посебно и заштиту сведока (чл. 18–20). Међутим, упркос бројним критикама, и даље је задржана концепција да се Конвенцијом не дефинише ко се може сматрати жртвом већ је то препуштено државама потписницама.

На крају, Конвенцијом је предвиђено и предузимање адекватних мера превенције на националном и међународном нивоу (чл. 21–22), чија је суштина успостављање транспарентног и правичног националног система трансплантације, уз једнака права свих пацијената, те прикупљање, анализа и размена информација између релевантних субјеката о активностима за које постоји сумња или је доказано да представљају кривична дела у складу са Конвенцијом.

3.3. Трговина органима у домаћем законодавству

Анализом домаћег нормативног оквира може се закључити да и у нашем законодавству постоји паралелизам у нормативном третману трговине органима, односно да се трговина органима третира у Кривичном законнику као облик експлоатације у оквиру инкриминације трговине људима⁶², али и да се од 2009. године трговина органима (тквивама и ћелијама) забрањује и инкриминише у посебним законима који регулишу проблематику трансплантације људских органа (тквива, ћелија).

Кривичним закоником из 2005. године⁶³ трговина људима инкриминисана је у групи кривичних дела против човечности и других добара заштићених међународним правом, а формулација којом се дефинише експлоатација у сврху трговине органима гласи: „ради одузимања органа или дела тела“. Таква формулација је остала до сада, а измене Кривичног законика из 2009. године, које су пратиле међународне стандарде, тицале су се проширења бића тог дела (пристанак лица на експлоатацију не искључује противправност), поштравања казни и додавања нових облика тог кривичног дела. За трговину органима посебан значај имају новоуведени квалификовани облици који се тичу искоришћавања положаја жртве трговине људима јер се тиме знатно шири круг могућих извршилаца на лица која учествују у процесу нелегалног одузимања или одстрањивања органа и њихове трансплантације, како је то утврђено бројним међународним документима.⁶⁴

⁶² Та инкриминација уведена је у кривично законодавство 2003. године Законом о изменама и допунама Кривичног закона Србије (чл. 111.б), *Службени гласник РС*, бр. 39/03. Занимљиво је да се као један од облика експлоатације не спомиње одузимање људских органа већ „одузимање дела тела за пресађивање“, дакле наведена је сврха одузимања дела тела, што је у каснијим текстовима изостало.

⁶³ Кривични законик Републике Србије – КЗРС, *Службени гласник РС*, бр. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014.

⁶⁴ „Ко зна или је могао знати да је лице жртва трговине људима, па искористи њен положај или другоме омогући искоришћавање њеног положаја ради

Инкриминисање трговине органима, независно од инкриминације трговине људима, делимично је започело 2003. године, решењем којим је у Кривични закон, у групу кривичних дела против живота и тела, уведена нова инкриминација под називом „насилно узимање људских органа или делова тела“.⁶⁵ Делимично, јер је инкриминисана само активност недозвољеног прибављања органа или дела тела. Наиме, инкриминисани су сви недозвољени начини узимања органа или дела тела од другог лица, а апострофирани су сила, претња и обмана. Ту би се свакако могло подвести и нуђење, односно давање материјалне или друге користи.

Квалификовани облици се односе на довођење у опасност живота лица коме је узет орган или део тела, његову трајну неспособности за рад или трајно или тешко нарушавање здравља или унакаженост, као и наступање смрти, затим на организовано вршење кривичног дела, те на прибављање имовинске користи за извршиоца или друго лице. Као елемент бића кривичног дела није предвиђена сврха насилног узимања органа или дела тела, али несумњиво је да се под инкриминацију могу подвести случајеви трговине органима, у којима би то била прва фаза процеса, који по својој природи садржи већи број координираних активности. Иако извршилац може бити свако лице, инкриминација обухвата само лица која на недозвољен начин, а најчешће насилно, узимају органе или делове тела од другог лица, а не и све остале актере који учествују у недозвољеним радњама у вези са процесом трговине органима.

Потпуније инкриминисање трговине органима (тквивима, ћелијама), ван контекста трговине људима, везује се за доношење Закона о трансплантацији органа (ЗТО)⁶⁶ и Закона о трансплантацији ћелија и ткива (ЗТЋТ).⁶⁷ Правни основ за доношење оба закона налази се у чл. 224 Закона о здравственој заштити.⁶⁸ „Област ћелија и ткива

експлоатације предвиђене ставом 1 овог члана“ (чл. 388, ст. 8), односно „ако је поменуто искоришћавање положаја жртве трговине људима учињено према лицу за које је учинилац знао или је могао знати да је малолетно“ (чл. 388, ст. 9).

⁶⁵ Закон о изменама и допунама Кривичног закона Србије (чл. 54а), *Службени гласник РС*, бр. 39/03. Занимљиво је да се у образложењу тих измена и допуна КЗ, у ствари, ништа не говори о мотивима за увођење нове инкриминације: „Чланом 2. Предлога закона предложено је кривично дело које до сада није постојало у нашем Кривичном закону. И у међународним размерама све су присутнији појавни облици извршења овог кривичног дела. Висина запрећене казне може одвратити евентуалног учиниоца од вршења овог кривичног дела.“ Такође, те инкриминације нема у Кривичном закону из 2005. године.

⁶⁶ ЗТО, *Службени гласник РС*, бр. 72/2009.

⁶⁷ Закон о трансплантацији ћелија и ткива – ЗТЋТ, *Службени гласник РС*, бр. 72/2009.

⁶⁸ „Органи, ткива и ћелије, као делови људског тела, могу се узимати и пресађивати само ако је то медицински оправдано, односно ако је то најповољнији

уређена је посебним законом, у доносу на људске органе, у складу са Препоруком Комисије ЕУ да се област трансплантације ћелија и ткива уређује посебним законом независно од Закона о трансплантацији органа.⁶⁹

У ЗТО, у делу под насловом „Значење израза“ (чл. 3), у ствари, појмовно се разграничавају термини који се често употребљавају у теорији али и пракси.⁷⁰ Начелима поступка трансплантације⁷¹, на индиректан начин, указује се и на могуће забрањене или инкриминисане активности. Од значаја за материју која је предмет овог рада су и одредбе чл. 18–20 ЗТО, којима се прописује да је поступак давања органа добровољан, односно да се услуге у вези са трансплантацијом органа обављају као недобитне услуге и да се поступак трансплантације може обављати само ако је то медицински оправдано, односно ако је то најповољнији начин лечења, уз поштовање начела поступка трансплантације. Тај закон даље изричито прокламује забрану давања односно примања користи од донирања и примања органа, односно трансплантације, између даваоца и примаоца (чл. 25), забрану оглашавања, односно рекламирања потреба за органима, здравствених установа и здравствених радника који обављају поступак трансплантације, као и оглашавања донирања, са изузетком промоције добровољног давалаштва органа (чл. 26), те забрану трговине органима, уз изричиту обавезу здравствених радника да одбију учешће у поступку трансплантације и да без одлагања, усмено и писмено обавесте надлежне државне органе и Управу за биомедицину уколико посумњају да је орган који се трансплантира предмет комерцијалне трговине (чл. 27).

Посебан значај за супротстављање трговини органима (ткивима, ћелијама) имају казнене одредбе оба поменута закона, по-

начин лечења лица и ако су испуњени услови прописани законом. Начин, поступак и услови за узимање и пресађивање органа, ткива и ћелија, као делова људског тела... *утврђују се посебним законом.*“ – Закон о здравственој заштити, *Службени гласник РС*, бр. 07/2005, 72/2009 – др. закон, 88/2010, 99/2010, 57/2011, 119/2012, 45/2013 – др. закон, 93/2014, 96/2015 и 106/2015.

⁶⁹ Вид. Образложење ЗТО, стр. 2, и Образложење ЗТТТ, стр. 2.

⁷⁰ Појмови трансплантација и пресађивање често се користе као синоними, али их законодавац разликује. „*Трансплантација* органа или делова органа јесте медицински поступак узимања органа, односно делова органа са живог или умрлог лица због пресађивања у тело другог лица ради лечења, укључујући све процедуре за припрему, обраду, очување, праћење озбиљних нежељених појава и озбиљних нежељених реакција, као и дистрибуцију органа, односно делова органа. *Пресађивање* органа јесте медицински поступак којим се узети орган уноси, односно инплантира у тело другог живог лица ради лечења.“

⁷¹ Начела на којима ЗТО темељи поступак трансплантације су: солидарност, медицинска оправданост, заштита интереса и достојанства, доступност и забрана дискриминације и безбедност (чл. 4–8 ЗТО)

себно оне којима се прописују кривична дела, па их третирамо и као делове помоћног кривичног законодавства (чл. 78–81 ЗТО; чл. 98–100 ЗТФТ). Инкриминације садржински спајају елементе трговине људима и елементе трговине органима (ткивима, ћелијама) као самосталне појаве.⁷² „Инкриминаторне одредбе дизајниране су тако да покривају све аспекте сложеног дела одстрањивање – одузимање – пресађивање органа, било од живог било од почившег донора, са или без пристанка. Радње које су побројане као разнородни модалитети ових дела покривају и све потенцијалне учеснике у ланцу трансплантације.“⁷³ Осим тога, у оба закона су исте квалификаторне околности за све три инкриминације: малолетно лице као пасивни субјекат, тешка телесна повреда и смрт даваоца органа (ткива, ћелија), као теже последице, и на крају бављење вршењем тих кривичних дела или извршење дела од организоване групе.

4. ЗАКЉУЧАК

Трговина људским органима, несумњиво, представља сложену криминалну појаву која садржи бројне координиране нелегалне активности уз учешће већег броја актера, чији узроци се, првенствено, налазе у већ хроничном нескладу између недовољне понуде легално прибављених органа намењених трансплантацији и огромне потражње за таквим органима широм света, а пре свега у развијеним државама, што генерише развијање „црног тржишта“ људских органа и ствара прилику појединцима и криминалним групама да управљају тим тржиштем и развијају и шире криминалну делатност. Убрзани развој медицине, посебно у области трансплантације органа, ткива и ћелија, осим прогресивности, има и своју „тамну страну“, која проистиче из недовољне доступности медицинских услуга свима којима су потребне, а манифестује се у њиховој нелегалној

⁷² Инкриминисана је принуда над лицем како би оно дало пристанак да се његови органи или органи другог лица за живота дају ради трансплантације, под условом да узимање органа буде и обављено, као и принуда над лицем како би оно дало сагласност за узимање сопствених или органа другог лица, после смрти. Затим, инкриминише се лице које уз било какву накнаду да или нуди свој или орган другог лица ради трансплантације, или врбује, превози, пребацује, предаје, продаје, купује, посредује у продаји или посредује на било који други начин у трансплантацији органа или учествује у поступку трансплантације органа који је предмет комерцијалне трговине, као и онај ко обави пресађивање органа или учествује у поступку пресађивања органа лицу које није дало писмени пристанак за пресађивање органа или узме орган од умрлог лица, односно учествује у узимању органа од умрлог лица код кога није дијагностикована и утврђена мождана смрт, или ако обави узимање органа или учествује у поступку узимања органа од лица које је за живота забранило давање органа у случају своје смрти.

⁷³ Т. Шурлан, 12.

комерцијализацији, односно криминализацији. Људски органи, ткива и ћелије почињу да се третирају као роба, чија се цена формира на илегалном тржишту, на основу економских закона. А пацијенти којима је потребна услуга трансплантације, уз помоћ посредника који своје услуге „папрено“ наплаћују, заобилазећи званичне листе чекања, у потрази за здравим органом који ће им продужити живот, мање или више свесно постају актери опасне криминалне делатности. С друге стране, здрави људи, пре свега у неразвијеним деловима света, притиснути сиромаштвом, незапосленошћу, оружаним сукобима, бесперспективношћу и осталим социјалним, економским и политичким недаћама, једини излаз из таквих неприлика виде у продаји својих органа, па често, уз помоћ већ поменутих посредника, улазе у ланац трговине органима.

Јасно је да је примена било какве принуде или преваре, односно злоупотребе положаја у прибављању људских органа намењених трансплантацији, вид експлоатације и самим тим криминални акт. Међутим, све је више информација, од којих су многе и резултат научних истраживања, да се трговина органима догађа и ван тог контекста, у ком случају можемо говорити о консензуалном деликту, условно речено о деликту без жртве. Управо таква реалност је диктирала потребу да се, пре свега у међународноправним, а затим и националним правним актима јасно дефинише појава трговине органима и разграничи од других сличних криминалних и социопатолошких појава.

Захваљујући универзалним правним документима Уједињених нација, трговина органима је дуго, и у литератури и нормативно, третирана искључиво као облик експлоатације у оквиру широке инкриминације трговине људима, која има карактер организоване транснационалне криминалне делатности, што је знатно сужавало могућност сузбијања свих облика трговине органима. Другачији нормативни приступ трговини органима, као криминалној делатности *per se*, која у основи представља кршење медицинскоетичких и нормативних стандарда поступка трансплантације, све више се успоставља као доминантан приступ тој проблематици, за шта су пре свега заслужни документи СЗО и правне тековине Савета Европе, закључно са новом Конвенцијом Савета Европе против трговине људским органима.

Упркос скромним резултатима у трансплантацији органа и непостојању регистрованих случајева трговине органима, Србија је пратила међународне стандарде и уграђивала их релативно благовремено у своје законодавство. У актуелном тренутку у домаћем законодавству постоји паралелизам у нормативном третману трговине органима, односно трговина органима се у Кривичном закону

третира као облик експлоатације у оквиру инкриминације трговине људима, али се трговина органима (тквивима и ћелијама), као посебна криминална делатност, забрањује и инкриминише у посебним законима који регулишу проблематику трансплантације људских органа (тквива, ћелија).

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Ambagtsheer, F., Weimar, W., „A criminological perspective: why prohibition of organ trade is not effective and how the Declaration of Istanbul can move forward“, *American Journal of Transplantation* 12(3)/2012.
- Bowden J., „Feeling empty? Organ trafficking & Trade: the black market for human organs“, *Intercultural Human Rights Law Review* 8/2013.
- Budiani D., „Facilitating Organ Transplants in Egypt: An Analysis of Doctors’ Discourse“, *Body and Society* 13(2)/2007.
- Columb, S., „Beneath the organ trade: a critical analysis of the organ trafficking discourse“, *Crime Law Social Change* 63(1)/2015.
- Council of Europe, Committee of experts on the organisational aspects of co-operation in organ transplantation, „International Figures on Organ Donation and Transplantation – 2007“, *Newsletter Transplant 2008* (ed. Rafael Matesanz), 2008.
- Council of Europe and United Nations, *Trafficking in organs, tissues and cells and trafficking in human beings for the purpose of the removal of organs*, 2009.
- Delmonico F. L., „The implications of Istanbul Declaration on organ trafficking and transplant tourism“, *Current Opinion in Organ Transplantation* 14(2)/2009.
- Derco, L. M., „America’s Organ Donation Crisis: How Current Legislation Must be Shaped by Successes Abroad“, *Journal of Contemporary Health Law & Policy* 27(1)/2010.
- European Parliament, Directorate-general for external policies, *Trafficking in human organs* (Study), Policy department, EP/EXPO/B/DROI/FWC/2013–08/Lot8/03, 2015.
- Gunnarson, M., Lundin, S., „The Complexities of Victimhood: Insights from the Organ Trade“, *Somatechnics* 5(1)/2015.
- Halewood, P., „On Commodification and Self-Ownership“, *Yale Journal of Law & the Humanities* 20(2)/2008.

- Harris, C. E., Alcorn, S. P., „To Solve a Deadly Shortage: Economic Incentives for Human Organ Donation“, *Issues in Law & Medicine* 16(3)/2001.
- Kishore, R. R., „Human Organs, Scarcities, and Sale: Morality Revisited“, *Journal of Medical Ethics* 31(6)/2005.
- Lock, M., Nguyen V.K., *An Anthropology of Biomedicine*, Wiley-Blackwell, West Sussex 2010.
- Lundin, S., *Organs for Sale: An Ethnographic Examination of the International Organ Trade*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2015.
- Malakoutian, T. et al., „Socioeconomic Status of Iranian Living Unrelated Kidney Donors: A Multicenter Study“, *Transplantation Proceedings* 39(4)/2007.
- Merrill J. P., Murray J. E., Harrison J. H., Guild W. R., „Successful homotransplantation of the human kidney between identical twins“, *The Journal of American Medical Association* 160(4)/1956.
- Meyer, S., „Trafficking in human organs in Europe: A myth or an actual threat?“, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice* 14(2)/2006.
- „National Rapporteur on Trafficking in Human Beings“, *Human trafficking for the purpose of the removal of organs and forced commercial surrogacy*, BNRM, The Hague, 2012.
- Panjabi, R. K. L., „The Sum of a Human’s Parts: Global Organ Trafficking in the Twenty-First Century“, *Pace Environmental Law Review* 28(1)/2010.
- Parker, J., Parker, P. (eds.), *Organ Transplant, A Medical Dictionary, Bibliography and Annotated Research Guide to Internet References*, San Diego 2003.
- Pattinson, S. D., „Organ Trading, Tourism, and Trafficking within Europe“, *Medicine and Law* 27(1) 2008.
- Scheper-Hughes, N., „Mr Tati’s Holiday and João’s Safari – Seeing the World through Transplant Tourism“, *Body & Society* 17(2–3)/2011.
- Scheper-Hughes, N., „The Global Traffic in Human Organs“, *Current Anthropology* 41(2)/2000.
- Scot, R., *The body as property*, The Viking Press, New York, 1981.
- Шурлан, Т., „Трансплантација и трговина људским органима, ткивицама и хелијама – међународноправни и националноправни нормативни оквир“, Фондација Центар за јавно право, http://www.fcjp.ba/templates/ja_avian_ii_d/images/green/Tijana_Surlan.pdf (Šurlan, T., „Transplantacija i trgovina ljudskim organima, tkivima

- i ćelijama – међународноправни i националноправни нормативни оквир“, Фондација Центар за јавно право)
- Taylor J. S., „Black markets, transplant kidneys and interpersonal coercion“, *Journal of Medical Ethics* 32(12)/2006.
- UNODC, *Global Report on Trafficking in Persons 2014*, New York 2014.
- Vienna Forum to Fight Human Trafficking, *Human Trafficking for the Removal of Organs and Body Parts*, U.N. DOC. GIFT B.P.: 011, Vienna, Austria, Feb. 13–15, 2010.
- World Health Organization, *Guiding principles on human organ transplantation*, Forty-fourth World Health Assembly, Geneva, 6–16 May 1991, WHA44/1991/REC/1.
- World Health Organization, *Guiding Principles on Human Cell, Tissue and Organ Transplantation*, Sixty-third World Health Assembly, 21 May 2010, Resolution WHA63.22.
- Wright, L. Ross, K., Daar A. S., „Organ transplantation“, *The Cambridge Textbook of Bioethics* (eds. P. A. Singer, A. M. Viens), Cambridge University Press, New York 2008.
- Živojinović D., Planojević, N, Banović, B., „Terms of clinical research consent’s validity“, *Vojnosanitetski preglad* 71(6)/2014.

Božidar Banović, PhD

Full Professor

University of Belgrade, Faculty of Security Studies

NORMATIVE FRAMEWORK FOR COMBATING TRAFFICKING IN HUMAN ORGANS

Summary

Trafficking in human organs is a specific and complex criminal phenomenon that takes place in several phases, with the participation of a large number of actors, often covering several jurisdictions. To effectively countering are necessary conceptual and terminological demarcation of organ trafficking from other similar phenomena, fundamental scientifically research of its shape and dynamics, and the construction of an adequate legislative framework, both at the national and international level. This paper first analyses the conceptual – terminological framework in which research of organ trafficking is range, and then presents a review and analysis of the development of ethical and normative international stand-

ards aimed at prevention and suppression this phenomenon. In the end, we analysed the current solutions in the domestic legislation. Nowadays, there are two parallel legislative regime that regulate the matter of organ trafficking. The first legislative regime that organ trafficking treated exclusively as a modality of transnational crime of human trafficking, and a second, recent, that organ trafficking treats as forbidden (incriminating) activity that violates a regulatory system of organ (tissue cells) transplantation.

Key words: *Human trafficking. – Organ trafficking. – Transplantation. – Normative and ethical standards. – Organized crime.*

Article history:

Received: 11. 1. 2017.

Accepted: 4. 9. 2017.